

Особенности её личной судьбы не играют важной роли в раскрытии психологии героини, и не сложность её жизни придаёт драматизм этому образу. Её личная судьба, по сравнению с другими персонажами, относительно благополучна. Однако затопление деревни для неё равносильно смерти. Дарья испытывает чувство вины перед предками и завещанной ими на «подержание» и сохранение для будущих поколений Матёрой. Она испытывает вину перед прошлым и будущим поколением за то, что на ней размыкается духовно-историческая связь времён.

С точки зрения вечных ценностей, проверенных веками, которые в повести объединены образом памяти. Дарья решает для себя многие вопросы: жизни и смерти, места человека в жизни. Таких как Дарья называют хранительницами родовой памяти, они не дают обществу забыть в беспмятном эгоистическом обновлении, в заботах одного нынешнего дня, утверждая здоровую и необходимую правду, что «ты не только то, что носишь в себе, но и то, не всегда замечаемое, что вокруг тебя», и, что может быть, вот это «незамечаемое» и есть основа жизни. Об этом твердит старуха Дарья, об этом, подхватывая её правду, не устаёт говорить автор, всей уходящей деревенской жизнью напоминая нам, что «мы – только звено в цепи существования, звено, а не вся цепь, и держимся мы ровно тем, что было позади, и тем, что ещё далеко впереди и ещё неразлично в очертаниях, но уже натягивает эту единую цепь» [3:8].

Дарья – носитель и хранитель памяти, составляющей основы нравственного существования человека. Она в наиболее органичной форме воплощает духовный опыт прошлого. В дневнике Льва Толстого читаем: «Прогресс нравственный человечества происходит только от того, что есть старики. Старики добреют, умнеют, передают то, что они выжили следующим поколениям. Не будь этого, человечество не двигалось бы» [6:197]. А.Бочаров по этому поводу конкретизирует:

«Старики как выразители мудрости – это был, конечно, значительный поворот в нашей литературе, густо насыщенной до того на борьбу нового со старым, на поэтизации вожжаков, ломающих старый быт, старые нравы, традиционное почитание старших» [1:351]. Распутинской Дарье в этом значительном повороте принадлежит одна из главных ролей.

В этой повести для выражения категории памяти В. Распутин использует разветвленную систему образов-символов. Символ только соединяет определенный облик объекта и то смысловое значение, которое за ним стоит. В. Распутин для выражения символики повествования использует реалистические образы.

Большое значение в выражении категории памяти имеет название острова – Матёра. Это своеобразный символ, который по мнению Ю. Селезнёва, «идейно-образно связан с такими родовыми понятиями, как мать (мать-земля, мать-Родина), материк-земля, окруженная со всех сторон океаном. Остров Матёра – это как бы малый материк» [5:88].

Разумеется, материнское начало (мать, матёра) – важный для В. Распутина образ-символ. Именно материнское начало символизирует собой привязанность к родному очагу, земле, постоянство. Название острова символизирует близкое духовное родство между ним и его обитателями. Остров – это мать, а все его обитатели – дети. Человек, отступивший от матери Родины, отступит и от родной матери. Оба образа взаимосвязаны как часть и целое. Мать как явление и как образ-символ – это живое воплощение тех качеств, которые связывают человека с родным домом, землёй, предками.

Повесть «Прощание с Матёрой» вобрала в себя лучшие черты предыдущих произведений В. Распутина. Здесь и противопоставление двух типов персонажей, соотношение прошлого и настоящего, глубинные ретроспекции в прошлое. Но в ней всё это качественно меняется благодаря образно-символической условности и философской углубленности главного образа.

Литература

1. Бочаров А. Требовательная любовь. Концепция личности в современной советской прозе. – М.: «Просвещение», 1977.
2. Дедков И. Меж небом и землёй. // Дружба народов, 1977, №3.
3. Курбатов В. В тебе и вокруг. // Распутин в Повести. – М.: «Молодая гвардия», 1988.
4. Лапченко Л. Человек и земля в русской социально-философской прозе 70-х годов. – Л.: ЛГУ, 1985.
5. Селезнёв Ю. Созидаящая память. – М.: «Знание», 1976.
6. Толстой Л. Полное собрание сочинений. – М.: Гослитиздат, 1953

РЕЗЮМЕ. Мақолада хотира ва онгсизлик ўртасидаги кураш шаклидаги умуминсоний маънога эга ички ахлокий зиддият кўриб чиқилади. Бу «Матёра билан видолашув» қиссасининг бугун бадиий тизимининг, унинг ахлокий-фалсафий концепсиясининг бошланғич нуктасидир. Шунингдек, хотира бу хикоянинг образлар тизимида изчил ифодаланган бадиий категория сифатида қаралади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается внутренний этический конфликт, являющийся отправной точкой всей художественной системы повести «Прощание с Матёрой», её нравственно-философской концепции. Он выражается в форме борьбы памяти и беспмятства и имеет универсальное значение. Память рассматривается как художественная категория, которая последовательно выражена в системе образов этой повести.

SUMMARY. The article deals with the internal ethical conflict, which is the starting point of the entire artistic system of the story «Farewell to Matyora», its moral and philosophical concept. It is expressed in the form of a struggle between memory and unconsciousness and has a universal meaning. Memory is being considered as an artistic category, which is consistently expressed in the system of images of this story.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДЕТЕКТИВ ПОВЕСТЛЕРИНДЕ КӨШПЕЛИ СЮЖЕТЛЕР

З.М.Алламуратова – филология илимлари бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: адабиёт, жанр, детектив, сюжет, хажвий сюжет, хикоя.

Ключевые слова: литература, жанр, детектив, сюжет, комический сюжет, повесть.

Key words: literature, genre, detective story, plot, comic plot, story.

«Хэр қандай көркем шығарма жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясында туўылады. Сонлықтан хэр бир шығарма жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясы менен тығыз байланыслы алып қаралғанда ғана жазыўшылардың стильлик индивидуальлығы ашылып барады. Ал, әдебияттаныў илиминде жазыўшылардың дөретиўшилиқ лабораториясын бир тутас үйрениў хэм қызыклы, хэм қыйын мәселелердің бири болып табылады», деп атап көрсеткен еди филология илимлари-

нің кандидаты Ж.Сагидуллаева өзиниң илимий жумысында [4:114].

Жазыўшылардың дөретиўшилиқ лабораториясына тән қәсийетлердің бири олардың айырым шығармаларында уқсас сюжет хэм образлардан өнимли пайдаланыў жағдайы болып табылады. Изертлеўши Н.Зыядуллаева «Өзбек әдебияттаныўында жазыўшы биографиясын үйрениў мәселелери (А.Қаххар өмири хэм дөретиўшилиги тийкарында)» (Ташкент, 2000)

темасындағы кандидаттық диссертациясында Абдулла Қаххар дөретиўшилиқ лабораториясына тән қасийетлердин бири сыпатында оның айырым шығармалары арасында ўақыялардың биринен екіншисиние өтип жүриўи хэм раўажланыўы, характерлердин уксаслығы хэм раўажланыўын атап көрсетеди. Бунда автор жазыўшының «Тәшўиш» шығармасындағы идеялардың раўажланыўы «Табыттан даўыс» пьесасы менен уйғынласқанша узақ мүддет хэм үлкен мийнет сарп етилгенлигин айтып «Хәр еки драманың бас қахарманы Сухсуров, "Табыттан даўыс" драмасының тийкары менен "Тәшўиш" пьесасының тийкары бир. Соның менен бирге ол "Тәшўиш"тиң даўамы сыяқлы түйиледи» [8:18] деп жазады.

Изертлеўши Г.Таўыбалдиева «Ш.Қалмырзаев гүрриңлеринде шынлықты көркем образлар арқалы қабыллаў принципери» (Ташкент, 2001) темасындағы кандидаттық диссертациясында белгилі сөз устасының гүрриңлеринде (мәселен, «Падашы» гүрриңинде) автордың әдебиятта бурын сыналған образларға қайта мүрәжат етиў жағдайларын «Айырым жағдайларда жазыўшы бизге таныс қахарманларға қайта мүрәжат етеди, бул қахарман жаңа ўақыялар гирдабында қайта сынаўдан өткизилгендей түйиледи. Бирақ бул әпиўайы тәжирийбе усылы болмай, бәлки сол гүрриңниң хэм жазыўшы стилиниң ишки талабынан келип шығатуғын өзине тәңлик дәрежесине көтерилген» [6:20] деп түсиндиреди.

Солай етип, талантлы жазыўшылар дөретиўшилигинде белгилі бир образлардың ямаса сюжетлердин өнимли қолланылыўы, олардың шығармадан шығармаға «көшип жүриўи» – бул әпиўайы қайталаныў емес, ал көркемлик изленислердин нәтийжеси болып табылады. Бундай сўўретлеўлердин қарақалпақ әдебиятында да қолланылғанлығын көриўимизге болады. Мәселен, К.Рахмановтың «Ақыбет» романы «О дўняға мирәт» пьесасының сюжети тийкарында жазылған, қатнасыўшылар да романдағы қахарманлар болып табылады. Биз сөз етип отырған «Ақыбет» романы ҳаққында изертлеўши А.Сейтбеков «К.Рахманов дөретиўшилигинде эпикалық хэм драмалық шығармалардың синтези» [5] деген илимий жумысында бул роман туўралы салмақлы пикир айтыў қыйын. Жазыўшы бул романды мәжбүрликтен жазғандай түйиле береді» деген пикирди айтады.

Жазыўшы У.Пиржанов дөретиўшилигинде оның «Ағыс» гүрриңлер топламында жарияланған «Сақалға тамған көз жаслар» [3:36-45] гүрриңиниң ўақыялары менен оның 1987-жылы «Әмиўдәрәя» журналында (№ 9, 10 санларында "Жаўылың түн" деген атам менен), сондай-ақ, өз алдына кітап болып баспадан шыққан «Апрельдин соңғы ақшамы» повестиниң сюжети уксас, тийкары бир. Сондай-ақ У.Пиржановтың «Қызыл кендирдин гүллери» повести оның «Сўйрик» гүрриңиниң сюжети тийкарында жазылған.

Талантлы жазыўшы Ш.Сейтовтың дөретиўшилигинде де бир образдан ямаса сюжеттен өнимли пайдаланыў жағдайы сезиледи. Мәселен, шыйықшы образы жазыўшының дерлик жигирма жылға шамалас дөретиўшилиқ хызмети даўамында хәр қыйлы жанрлардағы шығармаларында өнимли қолланылып келеди.

Бундай сўўретлеўлердин үлгилерин қарақалпақ детектив повестлериниң айырымларына нәзер тасласақ оларда да биринен-бирине көшип жүрген сюжетлерди көрсек болады. Мысалы, адамның өз-өзинен дерексиз жоғалып кетиў сюжети А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен» повестиндеги Садулланың изсиз жоғалыўы менен М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестиндеги Турсынбай палўан образлары менен қатар қойып үйренсек болады. А.Бекимбетов «Сырлы

излер изинен» повестинде Садулланың жоғалып кетиўин былайынша сўўретлеп береді: «Мен өткен базар күни қалаға базарлап кеттим. Балам сонда измнен аға, маған дүкәннен бес жұлдызлы ойыншық машина я көплеген кітап әкел деп айтып қалды. Хаялым да мен кетиўден жумысқа шығып кеткен. Садулла кемпир апасы менен үйде қалған. Мен кешке таман базар жумысымды питкерип, баламды куўантайын деп ойыншық машина хэм биринши класстың барлық кітаптарын, қәлем-қағазы сыя дәўет алып қайттым. Келсем үйимниң иши улы шуў да кум куўыт жыласпа. Садулла жоқ дейди. Баламды қарамаған жерим қалмады. Тамымыздың қасынан ағатуғын Маркс жапты да дегди салып, оны үй тусынан аяғына шекем излеп шыққан. Мен де бул суўық хабарды еситиўден зар жылап, тула бойым муз болып, жүрек-баўырым елжиреп көз алдым думан болып, хеш кимди хеш нәрсени көрмей, мийим айланып, аўыр қайғыда белим мертилгендей жер баўырлап жығылдым. Көп жыладым, көп қайғырдым, ақыры оған да тақатым шыдамай Садулламды излеўге кеттим. Оны қара түнге шекем тынбастан изледим. Хеш жерде бизиң Садулланы көрдим-билдим деген адам болмады. Мен шаршағанымды, аяғымның қақсағанын, аш болғанымды да сезбеген екенмен. Түни менен Садулланың апасы зар жылап, ўай-ўай салып қатты қыйналып, шашларын жулып, бетлерин тырнап, есинен танып та қалды. ... Ертенине басқа аўылларды, ағайин-туўғанлардың үй бетлерин излестирдим. Хеш жерде баламның аты-затын көрген, билген хеш биреў болмады» [2:9].

Мине бул жерде жазыўшы қахарманның жоғалыўын тап усундай сюжетлер менен сўўретлеп бере алған. Шығармадағы қалған ўақыялар Садулланы излеў ислери менен усылай даўам етип кете береді.

Жоқарыда сөз еткен М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестиндеги Турсынбай образының жоғалыўын жазыўшы былайынша исенимли түрде сўўретлеп бере алған: «Бир мәхәли айна тәрептен дүрсилди еситилди. Турсынбай сыртқа шықты. Соң Турсынбайдың даўысы еситилди. Оған биреў қатты-қатты жуўап бергендей болады. Алтын қәўетерленип қулағын қаншама айна бетке тиккени менен жуўап бергенниң кимниң даўысы екенлигин анық ажырата алмады. Лекин аттан жығылған Рейимбайдың даўысына уксатқандай болады.

Турсынбай қайтып үйге кирмеді. Алтын пүткил таңды ҳаўлығыў менен өткерди.

-Күйеў бала қайда?!

-Билмеймен! Келин басын шайқап, жылап жиберди. Соң жеңгелери оған суўық суў иштирип, жубатып, болған ўақыяның хасыл мәнисин билиўге еристи. Бир күн күтисти, еки күн... Лекин Турсынбайдан хеш дерек болмады» [7:9-10]. Келтирилген мысаллардағы қахарманлардың изсиз жоғалып кетиў жағдайлары усылай сўўретленген. Олардың тийкаргы айырмашылығы Садулла еле жас- 6 жастағы бала. Ал, Турсынбай болса ер жеткен, ес-ақылын жыйнаған жас жигит. Өзи палўан жақсы көрген қызына үйленип атырған тойы күни жоғалып кетеди.

А.Бекимбетов та, М.Тәжибаев та шығармаларындағы қахарманларын сўўретлеп берийинде жазыўшылардың өзине тән шеберлигин көриўимизге болады. Жоғалып кеткен қахарманларын табыў жолындағы қыйырман-шыйырман ўақыялар бирин-бири қайталамайды. Олардың табылыўларын да оқыўшыларға исенимли ўақыялар менен сўўретлеп бере алған.

Тағыда А.Бекимбетовтың «Тынымсыз түнлер» повести хэм М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестлериндеги тойы күни қахарманның өмиринде бир жынайттың жүз берий эпизоды хэм жақын

адамларына кеўил қойыў жағдайларының берилиўин көриўимизге болады. Булар яғный қахарманларымыз Турсынбай ҳәм Айдослар өзиниң сүйген ярым деп үйленип атырған, жақсы көрген қызларының өз туўысканы болып шығыў жағдайлары бериледи. Бундай ўақыялардың берилиўи тек бул шығармаларда ғана емес яғный карақалпақ әдебиятында бурыннан бар сүүретлеўлер екенлигин билемиз. Мысалы, Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» нда «Маманбий» китабындағы Аманлықтың өз қарындасы Амангүлге үйлениўи, У.Пыржановтың «Сүүрет» повестиндеги Асқардың Айжамалға болған сезими т.б.

Бундай ўақыялардың карақалпақ әдебиятында берилиўи, әлбетте, бизлердиң үрп-әдет дәстүрлеримизге қайшы келетуғын жағдайлар. Бирақ не ушын жазыўшылар бундай ўақыяларды шығармаларында сүүретлейди? Бунда да үлкен мәни бар. Бул арқалы сүүретлеп атырған дәуирин ямаса усындай жағдайларға себепши болған адамлардың образын еле де тереңрек ашып берий ушын қолланылған. Мысалы, Т.Қайыпбергеновтың романындағы Аманлық образы арқалы қарындасты аға, перзентти эке, ананы перзент таныў мүмкин болмай қалған дәуирдиң ашшы ҳақыйқатлығын жеткерип бермекши болған. Ал, У.Пыржанов болса карақалпақ нақыл-мақалларында «Бир күн жәнжел болған үйде қырық күн берекет кетеди» деген нақылға тийкарланған халда болса керек 41-45-жыллардағы урыстың ақыбетлериниң нешше жыллар өтсе де адамлардың турмысына кери тәсириң тийгизип атырғанын: Асқар менен Айжамал образы арқалы береді, яғный олар бир ананың перзенттери. Олар урыс себепи бирин-бири танымастан өседі. Арадан жыллар өтеди. Асқар менен Айжамал танысады ҳәм бири-бирин унатып алады. Соңында олар ҳақыйқатты билип қалады. Бул арқалы жазыўшы өткендеги урысты қаралайды.

А.Бекимбетовтың «Тынымсыз түнлер» повестинде болса Айдос пенен Перийзат ортасындағы мухаббат хәттеки, олар турмыс қурыў ушын той берилип атырған күни Айдостың қарындасына үйленейин деп атырғанын билип қалады. Онда да оған бир сырлы хат арқалы ба-янлайды. Буны жазыўшы былайынша суяретлейди:

Әдебиятлар

1. Бекимбетов А. «Сырлы излер изинен». – Нөкис: 1963, 9-б.
2. Бекимбетов А. «Туўысканлар», «Қарақалпақстан», 1978, 85-б.
3. Пиржанов У. Ағыс. Гүрринлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
4. Сағдуллаева Ж. (Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьтери мысалында). – Нөкис: 2010, 114-б.
5. Сейтбеков А. «К.Рахманов дәретийўшилигинде эпикалық ҳәм драмалық шығармалардың синтези». 2020.
6. Тавалдиева Г. Шукур Холмирзаев ҳикояларида вокеликни бадий идрок этиш принциплари.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.:
7. Тәжибаев М. «Қанхор ким». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
8. Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида иждокор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаххор ҳаёти ва ижоди асосида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: 2000. 18-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ адабиёти детективларидаги ҳаракатланувчи сюжетлар илмий нуктаи назардан таҳлил ва тадқиқ этилган. Мақолада атоқли қарақалпақ ёзувчилари А.Бекимбетов, Ш.Сейтов ва У.Пиржановнинг ҳикоялари тадқиқот марказида бўлди.

РЕЗЮМЕ. В статье с научной точки зрения анализируются и исследуются движущиеся сюжеты в детективных романах. В статье в центре исследования оказались рассказы известных каракалпакских писателей А.Бекимбетова, Ш.Сейтова и У.Пиржанова.

SUMMARY. The article analyzes and explores moving plots in detective novels from a scientific point of view. The article focuses on the stories of famous Karakalpak writers A.Bekimbetov, Sh.Seytov and U.Pirzhanov.

QARAQALPAQ JUWAP AYTISLARINIŇ JANRLIQ HÁM KÓRKEMLIK ÓZGESHELİKLERI

B.Bazarbaeva – magistrant

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўқув-Йўлловчи Мақомада

Tayanch soʻzlar: folklor, “aytishuv”, ijodkorlik, badiiylik, janrlar xususiyatlari.

Ключевые слова: фольклор, «Айтис», творчество, художественный, жанровые особенности.

Key words: folklore, "aytis", creativity, artistry, genre features.

Ўзбекистон тарави јудá бай руwxы мадеиы адебиы гáзи-не болп табиладп. Нáр бир халпқтн миллет болп қáлипесиwin-де материаллп, екoнoмикалп salt-dástúr jáне de áдеби-руwxы дóреtiwshilиги менен басқа халпқлардан óзгешеле-нп турадп. Qaraqalpaqlarda еñ áyyemgi dáwirlerden milliy

«Айдос, сен ақылыңа кел, ақмақ болма. Үйленип атырған қызың өзиниң туўысқан қарындасың-ғой. Ақыр, сенде Камалдың баласысаң. Инанбасаң анаңнан сора?»-деп жазылған болады» [8:85]

Бул шығармада тек өзиниң хәзлигин ойлайтуғын турмысқа жеңил көз-қарас пенен қарайтуғын, ана деген атқа дақ түсирип жүрген айырым ҳаял-қызларымыздың образын ашып бермекши болған. Шығармада Ай-достың анасы Арыўхан өзиниң күйеуи бола тура екин-ши биреў менен яғный Камал Муканов пенен ерли-зайыптай болып бирге жасайды. Айдос үйленейин деп атырған қыз усы-Камалдың қызы. Анасы Арыўхан Ай-достың да әкеси Камал екенлигин жасырып еки жастың турмыс қурыўына мүмкиншилик жаратады. Бул арқалы ол Камал Муканов пенен барыс-келис қатнасығын елел де күшейтйўди ҳәм бул этирапындағы адамларда хеш қандай гүман туўдырмайды деп исенеди. Бул жолда айлаган ҳәркетлеринен қайтпайды.

Автор шығарманың соңында турмыста ашылмай-туғын қылмыс ҳәм әшқараланбайтуғын сыр қалмай-туғынын айта келип, бул еки жастың бахытсыз бол-лыўына ананың ойсызлығы, женилтеклиги, өмирге жеңил көз-қарас пенен қараўы себеп болады деп уқтырмақшы болады.

М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестинде болса жазыўшы өзиниң жақын адамларына кеўил қойыўын сүүретлеў арқалы биз жоқарыда сөз еткен У.Пыржановтың «Сүүрет» повестиндеги сюжетлер яғный Асқар менен Айжамал образлары арқалы өткен-деги 41-45-жыллардағы урысты қаралаған болса тап сол сюжетлер «Қанхор ким» повестинде де сөз етиледі. Бул арқалы М.Тәжибаевта еки жастың бахытсыз бол-лыўына урыс себепши болғанлығын айтпақшы болады.

Демек бул образлардың, сюжетлердиң шығармадан шығармаға өтип жүрийи бул жазыўшылардың шығармаларында әпиўайы тәкирарланыў емес, ал поэ-тикалық усыл болып табылады. Солай етип жазыўшы-лар шығармаларында бир-бирине көшип жүретуғын айырым образлар, сюжетлер жазыўшы шеберлигин үйрениўде, оның идеялық позициясын белгилеўде, жа-зыўшы стилин анықлаўда айрықша хызмет атқарады.